

Stanisław Piekarski

Prawdy i herezje

**encyklopedia wierzeń
wszystkich ludów i czasów**

PRAWDY I HEREZJE

Projekt okładki: Juliusz Susak

Copyright © 2019 by Wydawnictwo Armoryka

Wydawnictwo ARMORYKA
ul. Krucza 16
27-600 Sandomierz
<http://www.armoryka.pl/>

ISBN 978-83-8064-692-6

[Kup książkę](#)

SŁOWNIKI M. ARCTA

PRAWDY I HEREZJE

ENCYKLOPEDJA WIERZEŃ
WSZYSTKICH LUDÓW I CZASÓW

RELIGJE, WYZNANIA, DOGMATY, OBRZĘDY, KOŚCIOŁY, SEKTY,
ZEBRAŁ, OPRACOWAŁ I UŁOŻYŁ BYŁY DYREKTOR DEPARTAMENTU
WYZNAŃ W MINISTERSTWIE WYZNAŃ RELIG. I OŚW. PUBLICZNEGO

DR. STANISŁAW PIEKARSKI

AUTOR DZIEŁA „WYZNANIA RELIGIJNE W POLSCE”

1 9 3 0

WYDAWNICTWO M. ARCTA W WARSZAWIE

[Kup książkę](#)

DRUKARNIA ZAKŁADÓW WYDAWNICZYCH
M. ARCT, SP. AKC. W WARSZAWIE
CZERNIAKOWSKA 225

P R Z E D M O W A

Nauka, zwana religjoznawstwem albo historją porównawczą religji, powstała jako samoistna gałąź umiejętności w drugiej połowie XIX wieku, łącząc wyniki badań historycznych, rozszerzonych na urządzenia społeczne i rozwój kultury, z wynikami badań archeologii, językoznawstwa, etnografji i folkloru, oraz systematyzując je według pewnych koncepcyj filozoficznych. Postępy, poczynione przez te nauki w ciągu ostatnich lat kilkudziesięciu, wywołały potrzebę ujęcia rezultatów badań religjoznawczych w formę encyklopedyj, czy to systematycznych czy abecadłowych.

Zadaniem pracy niniejszej, jako słownika, nie może być oczywiście budowanie systemu, lecz tylko podawanie w porządku abecadłowym informacji i wyjaśnień o tematach, będących przedmiotem religjoznawstwa. Są to więc wyjaśnienia pojęć, wyrażeń, nazw, zwyczajów i instytucyj, wytworzonych przez życie religijne ludzkości, informacje o ludziach, którzy w historii religji zaznaczyli swój wpływ na kształtowanie się i rozwój tych pojęć, oraz o faktach, ważnych w dziejowym ich rozwoju.

W pracy mej starałem się zwracać szczególniejszą uwagę na przedmioty, mogące najwięcej zainteresować czytelnika polskiego, a więc na pojęcia, zwyczaje, instytucje i urządzenia prawne Kościoła katolickiego oraz na historję życia religijnego w Polsce.

Szczególne uwzględnienie pojęć i urządzeń katolickiego prawa kanonicznego uzasadniam nie tylko wyższym stopniem zainteresowania, które urządzenia te wzbudzają, lecz także wszechświatowem znaczeniem tego prawa, będącego zewnętrznym wykładnikiem siły organizacyjnej Kościoła i jego wpływu na życie społeczne.

Przedmiotowość, konieczną przy ujmowaniu zagadnień z dziedziny wyznania i religji, zachowywałem, traktując je raczej historycznie niż apologetycznie lub polemicznie. Przy tem jednak nie unikałem wypowiedzenia własnego zdania, ponieważ nie sędzę, aby zdołał zrozumieć i cenić cudze przekonania religijne ten, kto nie posiada własnych.

Gdy podawanie wyczerpującej literatury przedmiotu przy poszczególnych artykułach przekroczyłoby znacznie ramy, pracy niniejszej zakreślone, powołuję dzieła monograficzne tylko przy niektórych artykułach i ograni-

czam się do podawania tytułów dzieł najbardziej charakterystycznych. Przy artykułach zaś omawiających zagadnienia szczególnie sporne, podaję dzieła autorów o różnych zapatrywaniach. Spis dzieł pomocnych przy opracowaniu niniejszego słownika, niepodanych przy poszczególnych jego artykułach a będących zbiorem monografij lub encyklopedyicznym przedstawieniem całości pewnej nauki, bądź religjoznawstwa, bądź umiejętności pokrewnych, umieszczam przy końcu książki.

Celem odsyłaczy („ob.”) przy niektórych pojęciach i wyrażeniach jest nie tylko ułatwienie wyszukania właściwej i obszerniejszej informacji, lecz niekiedy także wskazanie na łączność kilku lub kilkunastu artykułów, omawiających spokrewnione treścią tematy a rozrzuconych wskutek alfabetycznego układu książki.

Zestawienie tych artykułów, ułatwiając ogólniejszy pogląd na całość zagadnienia, może jednak nieraz wywołać sąd o danem zagadnieniu, odmienny od mojego. Nie było jednak moim zamiarem unikanie tych zestawień i sądów. Przeciwnie, o ile tylko na to układ leksykograficzny pozwalał, starałem się wywoływać takie zestawienia, będące drogą do syntezy, do idei, która pisanie tych drobnych artykułów dyktowała.

W Warszawie, w listopadzie 19

r Stanisław Piekarśk

A

Abba (wyraz syryjsko-chaldejski = ojciec). Według ewangelji, wyrazu tego użył Chrystus w modlitwie na Górze Oliwnej (Mar. XIV. 36) i w „Ojcze nasz“ (Mat. VI. 9). Używa go także św. Paweł, mówiąc o Bogu w liście do Rzymian (VIII. 15) i do Galatów (IV. 6). Wyraz ten zawiera jedno z zasadniczych pojęć religii chrześcijańskiej, która uważa Boga za ojca wszystkich ludzi.

Abelard Piotr, teolog i filozof francuski, ur. 1079, słynny w średniowieczu jako dialektyk scholastyczny. Z powodu tłumaczenia dogmatu o Trójcy Św. w sposób zbliżony do doktryny Salebelliusa został przez synod w Soissons (1121) i w Sens (1140) potępiony. Zmarł w opactwie St. Marcel w r. 1142, pojednany z Kościołem.

Abelici (Abeljanie, Abeloici), starożytna sekta, istniejąca za czasów św. Augustyna w północnej Afryce. Wywodzili swą nazwę od Abła i uznawali pożycie małżeńskie za krzewienie grzechu pierworodnego. Z sekt nowożytnych zbliżeni są do nich perfekcjonści (ob.).

Abisynja (Etiopia), kraj w Afryce wschodniej. Mieszkańcy Abisynji są przeważnie chrześcijanami, z których kilkadziesiąt tysięcy wyznaje religię rzymsko-katolicką, większość zaś (3 miliony) należy do sekty monofizytów. Religja ich przedstawia się jako mieszanina wierzeń chrześcijańskich, żydowskich, mahometańskich i pogańskich. Katolicyzm w Abisynji krzewi się od XVI wieku. Wznowione w latach 1839—1846 misje katolickie tamtejsze dzieli się obecnie, po zwinięciu w r. 1880 misji austriackiej w Khartum, na dwie grupy: wło-

ską, prowadzoną przez kapucynów, i francuską — przez lazarystów.

Ablucja (zmywanie albo polewanie), znany u ludów pogańskich i u żydów obrzęd religijny umywania ciała przed przystąpieniem do składania ofiary. Liturgika Kościoła katolickiego zna ablucję rąk (manilavium) przed i po mszy św., jako też w czasie mszy św. Ablucją nazywa się także obrzęd umywania nóg w Wielki Czwartek (ob. Czwartek Wielki), polanie wodą przy chrzcie św., pokropienie wodą święconą, obmywanie ołtarzy i dzwonów.

Abrahamicci, sekta czeskich deistów (ob.). Wystąpili w r. 1782 jako związek religijny w Pardubicach. Uznają dekalog i Modlitwę Pańską, a odrzucają dogmat o Trójcy Św., o grzechu pierworodnym i wiele innych dogmatów chrześcijańskich. Wyłączeni z pod tolerancji w Austrii za Józefa II i wysiedleni do Węgier, Galicji i Sławni, przestali wkrótce istnieć jako związek religijny.

Absolucja (= rozgrzeszenie). Według Katechizmu większego, przepisane przez papieża Piusa X, absolucja w Kościele katolickim jest wyrokiem, w którym kapłan wypowiada w imieniu Jezusa Chrystusa odpuszczenie grzechów penitenta (ob. Spowiedź). Warunkiem absolucji jest skrucha, spowiedź, obietnica poprawy i zadośćuczynienia. Absolucji może ważne udzielić tylko duchowny, posiadający święcenia kapłańskie oraz jurysdykcję duchowną. Formą absolucji w Kościele katolickim jest od XIII wieku forma deklaratoryjna (ob. wieszcząca) i indykatywna (oznajmująca): „ja cię rozgrzeszam...“, w ko-

ściółach wschodnich zaś forma błagalna: „niech cię rozgrzeszy Bóg...”.

Acta Sanctorum, zbiory dokumentów, dotyczących życia Świętych oraz życiorys Świętych. W r. 1643 rozpoczął jezuita ks. Jan Bolland wydawnictwo zbieranych przez siebie autentycznych dokumentów o życiu Świętych. Po jego śmierci (1665) wydawnictwo to było prowadzone dalej przez jego towarzyszy i następców, zwanych bollandystami (ob.) i osiągnęło obecnie rozmiary 63 tomów in folio, nie jest jednak jeszcze ukończona.

Adamici. Nazwy tej używało w ciągu wieków ery chrześcijańskiej kilka sekt, a mianowicie w II wieku odłam gnostyków (ob. Gnostycyzm), odprawiających nabożeństwa nago, w XIV i XV w. sekta manichejska (ob. Manicheizm) we Francji i Holandji. W Czechach wypęlił ich wódz husytów, Jan Zyzka (1421). Wskutek patentu tolerancyjnego, ogłoszonego w Austrii przez Józefa II, wystąpiła sekta tej nazwy w Austrii i w Czechach (1848). W nowszych czasach pojawili się adamici w Ameryce Północnej w Stanie Nowojorskim (gmina Oneida, Lenox) jako sekta „wolnej miłości” pod nazwą perfekcjonistów (ob.). Uznają wspólność dóbr a wychowanie dzieci poruczają gminie.

Adiafora, rzeczy obojętne, bez istotnej doniosłości, drobiazgi, rzeczy niezakazane. Nazwę tę nadali w połowie XVI w. teologowie protestancy, witemberczycy, zwolennicy Melanchtona, niektórym zwyczajom i obrzędom katolickim, jak np.: używanie świec na ołtarzu, zachowywanie postów, sakrament bierzmowania i pokuty, niezpory i t. p. Ponieważ zwyczaj te i obrzędy uznawali inni teologowie protestancy, przeciwnicy Melanchtona, za sprzeciwiające się „wolności chrześcijańskiej”, a przeto za niedozwolone, wybuchnął pierwszy t. zw. spór adiaforystyczny. Następne spory adiaforystyczne powstały w drugiej połowie XVII w. między luteranami a kalwinistami co do uciech świeckich, jak muzyka, teatr, tańce, stroje i t. p., uznanych przez jednych za adiafora, t. j. rzeczy dozwolone, przez drugich zaś za postęпки niegodne chrześcijanina.

Aditi, ob. Wedyzm.

Adonis, w mitologii greckiej: młodziemiec ukochany przez Afrodytę (ob. Grecka mitologia i religia), w greckim ujęciu: symbol płodności i budzenia się natury ze snu zimowego. Był przedmiotem sporu pomiędzy Afrodytą a Persefoną, boginią podziemia. Adonia były to święta, obchodzone w starożytnej Grecji corocznie na wiosnę lub w lecie; składały się z obchodu żałobnego, który uzmyslał odejście Adonisa do świata podziemnego, i z święta radości, na pamiątkę powrotu Adonisa na ziemię.

Adopcjanie, wyznawcy doktryny, powstałej w II i III w. ery chrześc., jakoby Chrystus był tylko adoptowanym Synem Bożym. Herezja ta pojawiła się w VIII stuleciu w kościołach hiszpańskich i francuskich, została na synodzie w Rzymie w r. 798 potępiona i wkrótce potem wygasła.

Adoracja, w Kościele katolickim cześć oddawana Bogu. Ta cześć jest adoracją w ścisłym znaczeniu, nazywaną z grecka latria, podczas gdy cześć, oddawana Matce Boskiej, nazywa się hiperdulja, a cześć, oddawana Świętym — dulia. Adoracja Najświętszego Sakramentu, uznanie obecności Chrystusa jako Boga-Ciała, jest najistotniejszym obrzędem Kościoła katolickiego i odbywa się w czasie Podniesienia przy mszy św., oraz przy licznych nabożeństwach, połączonych z wystawieniem Najśw. Sakramentu, osobliwie zaś przy uroczystości Bożego Ciała. Adoracja Krzyża jest jednym z obrzędów wielkopiątkowych (ob. Piątek Wielki).

Adrian. Z sześciu papieży, noszących to imię, wybitniejszymi byli: Adrian I, panował od r. 772 do 795 współcześnie z Karolem Wielkim, z którym prowadził spory o zakres władzy świeckiej w stosunku do władzy duchownej. Adrian IV, Anglik, Mikołaj Breakspare, był papieżem od r. 1154 do 1159. W czasie jego pontyfikatu wybuchnął za targ papieżstwa z Fryderykiem Barbarossą. Adrian VI, urodzony w Utrechcie, ostatni z papieży niepochozących z Italji, był nauczycielem Karola V, był papieżem od r. 1522 do 1523 w czasie wystąpienia Lutra. Usiłował doprowadzić do pojednania i obcy-

wał reformy, żądał jednak usunięcia Lutra.

Advocatus diaboli, zwany także „diabolus rotae”, w procesie kanonizacyjnym ten, który ma obowiązek podnieść wszelkie zarzuty przeciwko zaliczeniu w poczet Świętych osoby, o której kanonizację chodzi (ob. Kanonizacja).

Advocatus ecclesiae, obrońca kościoła. Advokacja w znaczeniu dawnego prawa kościelnego (Vogtei, l'avouerie, right of advowson) była instytucją średniowieczną, powstała z prawa niemieckiego, według którego każdy nie należący do stanu zbrojnego zostawał pod opieką rycerza (advocatus). Zasadę tę stosowano także do kościołów i duchowieństwa. Zadaniem takiego obrońcy było występować przed sądem w imieniu kościołów, klasztorów i biskupstw i ochraniać je obronną ręką przeciw wszelkim napadom. Advokatów ustanawiał bądź król, który spełniał advokację Kościoła w całym państwie, bądź też obierał go nowo założony kościół lub klasztor. Kto darował klasztorowi kościół, zastrzegał dla siebie i dla swoich potomków advokację. Z istoty swej advokacja miała służyć ku obronie kościoła, ale wkrótce wyrodziła się w zwierzchnictwo świeckie nad kościołem. Z tytułu advokacji mieszały się możni świeccy do zarządu majątków kościelnych, przywłaszczali sobie spadki po duchownych, uciskali kościoły i duchownych daniami. Tej uciążliwej opiece Kościół wypowiedział walkę: advokacja upadła albo przerodziła się w patronat (ob.).

Adwent (= przyjsie), w Kościele katolickim pierwszy okres roku kościelnego, obejmujący 4 tygodnie przed Bożem Narodzeniem. Ma wyobrażać 4 tysiące lat oczekiwania ludzkości na przyjsie Zbawiciela. Prócz obowiązujących w tym czasie przepisów liturgicznych, obowiązkowo postów we środy i piątki, oraz zakazu zabaw i weseł, panuje w Polsce starodawny zwyczaj odprawiania w czasie adwentu Roratów, t. j. mszy porannej, zwanej tak od pierwszych słów kościelnej pieśni adwentowej „Rorate coeli...” („Niebiosa roś spuszczajcie z góry...”).

Adwentyści, sekta założona w roku 1831 przez farmera amerykańskiego Williama Millera. Dzieli się obecnie na kilka odłamów, z których najliczniejszymi są t. zw. „adwentyści dnia siódmego”, znajdujący się także i w Polsce. Wspólnymi cechami nauki wszystkich adwentystów jest: oczekiwanie sądu ostatecznego, wiara w paruzję, t. j. ponowne przyjsie Chrystusa, chrzest dorosłych przez zanurzenie w wodzie i autonomiczne urządzenie poszczególnych gmin. „Adwentyści dnia siódmego” obchodzą sobotę jako dzień święty, w przeciwstawieniu do „adwentystów tysiąclecia”, którzy święcą niedzielę. Zaprzeczają ogólnej nieśmiertelności duszy, która ma być udziałem tylko „wiernych”. Założyciel sekty, William Miller, przepowiadał koniec świata na r. 1843, następnie na rok 1847. Według „adwentystów tysiąclecia” koniec świata miał nastąpić w jesieni r. 1914.

Afrodyta (Afrogeja, gr. „z piany morskiej powstała”), w mitologii greckiej bogini miłości (ob. Grecka mitologia i religja).

Afryka. Chrześcijaństwo krzewiło się w Afryce od pierwszych czasów swego istnienia, a mianowicie w Egipcie i w trzech prowincjach rzymskich: Afryce prokonsularnej, Numidji i Mauretanji, odpowiadających mniej więcej obecnym krajom: Tunezji, Algerowi i Marokku. Podlegało też, jak w innych krajach imperium rzymskiego, dotkliwym prześladowaniom (ob. Chrześcijańskie prześladowanie). Po edyktach tolerancyjnych cesarza Konstantyna W. nastąpił wielki rozkwit życia kościelnego w Afryce północnej, która za czasów św. Augustyna z Hippony (354—430) liczyła 600 diecezji. Rozkwit ten niszczyli swemi prześladowaniami arjańscy Wandalowie, którzy wtargnęli do Afryki północnej w V wieku, a położyli mu kres Saraceni od VII do XV wieku. Średniowieczne próby misyj w Afryce północnej były bezskuteczne, a wyprawa krzyżowa św. Ludwika, króla francuskiego, skończyła się w r. 1270 klęską. Dopiero w XVII w. powstały nowe stacje misyjne w Algerze i Tunisie, pracujące przeważnie pośród niewolników. Sprawę katolicyzmu w Afryce popchnęło naprzód

zdobycie Algeru przez Francuzów w r. 1830 i wkrótce potem powstały biskupstwa w Algerze i Tunisie. Następnie miasto Alger stało się siedzibą arcybiskupa, któremu podlegają obecnie biskupi w Oranie i w Constantine. Prócz tego istnieją: starożytne arcybiskupstwo w Kartaginie, będącej siedzibą prymasa Afryki, diecezja św. Dionizego na wyspie Reunion i diecezja w Port Louis na wyspie św. Maurycego. W Egipcie katolicy obrządku koptyjskiego podlegają tytularnemu patriarche aleksandryjskiemu z diecezjami w Aleksandrii, Hermopolis i w Tebach. Aleksandria jest również siedzibą biskupstwa katolicko-armeńskiego. W ostatnich dziesiątkach XIX w. podboje państw europejskich na wschodnich i zachodnich wybrzeżach Afryki przyczyniły się pośrednio do rozszerzenia misyj katolickich, które pod kierunkiem różnych kongregacji docierają do środka Afryki. W Afryce północnej pracują misje franciszkanów, białych ojców, kapucynów, łazarzystów, misjonarzy Serca Jezusowego i werbiistów; w Afryce środkowej i południowej misje jezuitów, oblatów, salezjanów, kongregacja misyjna Św. Ducha, kongregacje francuskie Picpus, premonstratensów, białych ojców, towarzystwa misyjnego św. Józefa, benedyktynów i pallotynów. Prócz misyj katolickich pracują w Afryce liczne misje protestanckie, a mianowicie luteranckie rozmaitych odcieni, kalwińskie, anglikańskie, presbiterjańskie, baptystów, metodystów i wielu innych. Misje te, utrzymywane przez Anglię, Amerykę Północną, Niemcy, Holandję i Danię, otrzymują wysokie dotacje i są wskaźnikami sfery wpływów odnośnych państw. Przegląd statystyczny wyników pracy tych misyj jest równie utrudniony, jak w ogóle wszelka statystyka wyznaniowa w Afryce. Wedle obliczeń z lat 1926—1928 przebywa w Afryce 3,666 tysięcy katolików (w tem 2,293 tys. tubylców), 1,663 tys. protestantów i około 650 tys. żydów. Liczbę przeważającej ludności Afryki tubylców—pogan, fetyzystów, obliczają na 126 milj., a mahometan na 74 miliony.

Aftartodokeci, ob. Monofizyci.

Agenda, w języku kościelnym książ-

ka, obejmująca przepisy liturgiczne i formuły modlitw przy wszystkich czynnościach kościelnych (ob. Rytuał).

W Polsce, jak i w innych krajach katolickich przed reformą, wprowadzoną przez sobór trydencki, używano agend czyli rytuałów miejscowych, obowiązujących w poszczególnych diecezjach. W ciągu wieku XVI wyszły agendy: gnieźnieńska, krakowska, poznańska, płocka, warmińska, włocławska, wreszcie agenda biskupa Karnkowskiego, wprowadzona po przyjęciu uchwał soboru trydenckiego w całej Polsce.

Agendy protestanckie zawierają oprócz przepisów liturgicznych także przepisy o obsadzaniu urzędów, o prowadzeniu szkół, o zarządzaniu majątkiem kościelnym i t. p. Agendy te są: luterskie, melanchtońskie, kalwińskie, zwingljańskie i anglikańskie (ob. Liturgiczne prawo).

Agni, ob. Wedyzm.

Agnoeci, ob. Monofizyci.

Agnostycyzm, teoria filozoficzna, wyznająca niemożliwość poznania poza granicami sprawdzalnych doświadczeń i starająca się dowieść, że przedmiotem badań tak przyrodniczych, jak filozoficznych powinny być tylko zjawiska dostrzegalne zmysłami, natomiast wszelkie jestestwa pozazmysłowe, jak Bóg, duchy bezcielesne i życie zagrobowe, należą do dziedziny bytów niepoznawalnych.

Agnus Dei (Baranek Boży): 1) symbol Chrystusa według ewangelii św. Jana 1,29. 2) Od tych słów zaczyna się ostatnia część mszy św. po Ojcie Nasz. 3) Agnus Dei czyli „agnusek”, medal z wosku z wyobrażeniem Baranka, poświęcany przez papieża i rozdawany w sobotę przed Przewodnią Niedziłą.

Agrikola Jan, ob. Antynonizm.

Ahmadija, ruch religijny pomiędzy wyznawcami islamu w Indjach, wszczęty w r. 1891 przez Gulama Ahmada, który głosił, że jest oczekiwanym Madim islamu, powracającym duchem Chrystusa i Mesjaszem żydowskim. Ruch ten, skierowany głównie przeciwko formalizmowi islamu, liczy obecnie około 70,000 członków.

Ahura-Mazda, ob. Parsyzm.

Akathistos, hymn pochwalny Ko-

ściola wschodniego, odmawiany w postawie stojącej.

Akiba, Ben Josef (syn Józefa), jeden z najsłynniejszych rabinów żydowskich. Żył w Syrii w I wieku po Chr. i został zabity z rozkazu cesarza Hadrijana ok. r. 135. Komentował prawo mojżeszowe i napisał trzy księgi kabalistyczne.

Akolita, kleryk, który otrzymał ostatnie z czterech mniejszych święceń (ob. Święcenia).

Aktysteci, ob. Monofizyci.

Alba, szata liturgiczna z białego płótna, używana przez duchowieństwo katolickie przy odprawianiu mszy św., wdziewana pod ornatem, i przy innych obrzędach.

Albanja, statystyka wyznań, ob. Europa.

Albati, ob. Biczownicy.

Albert Wielki, teolog scholastyczny, jeden z najuczestniejszych ludzi średniowiecza, nauczyciel św. Tomasza z Akwinu. Pochodził z niemieckiej rodziny Bollstädt, urodził się ok. r. 1193 w Szwabji, studiował w Padwie, gdzie wstąpił do zakonu dominikanów. Wykładał na uniwersytecie w Kolonii i w Paryżu i był biskupem w Regensburgu. Zrzekłszy się biskupstwa, wrócił do pracy naukowej w Kolonii, gdzie umarł w r. 1260.

Wprowadził dzieła Arystotelesa wraz ze znanymi wówczas komentarzami pochodzenia greckiego, arabskiego i żydowskiego do studjów teologicznych i filozoficznych i nadał przez to filozofji scholastycznej nowy kierunek. Z powodu niezwykłej swej wiedzy nazwany został przez współczesnych Wielkim albo Doktorem powszechnym (Doctor universalis). Kościół katolicki zalicza go do rzędu błogosławionych.

Albertyni, Adam Chmielowski, artysta-malarz, uczestnik powstania z r. 1863, jako członek III Zakonu św. Franciszka przybrał imię „brata Alberta” i założył w Krakowie w r. 1888 dom przytułkowy dla bezdomnych, obsługiwany przez niego samego i towarzyszy, związanych tą samą regułą św. Franciszka i zwanych albertynami. Domy przytułkowe braci albertynów (albertów) powstały następnie we Lwowie, Stanisławowie, Przemyślu, Tarnowie, Zakopanem i w in-

nych miastach Małopolski. Celem tych zakładów jest udzielanie bezpłatnego przytułku bezdomnym, pielęgnowanie chorych, opieka i wychowanie opuszczonych dzieci i nauka rzemiosł. Podobne domy dla kobiet obsługują w Sokalu i w Jarosławiu siostry albertynki, zgromadzenie żeńskie tej samej reguły.

Albigensi, sekta szerząca się w XII i XIII wieku w południowej Francji. Nauka albigensów miała podstawy w manicheizmie (ob.). Odrzucali sakramenty, dogmat o zmartwychwstaniu i o Trójcy Św. Dzieliли się na „początkujących, wierzących i doskonałych”. Nauka ich została potępiona przez synod w Tour (1163) i sobór laterański (1179). Znaleźli opiekuna w Rajmundzie VI, hr. Tuluzy, przeciw któremu wystąpił, na wezwanie papieża Innocentego III, król francuski, Ludwik VIII. Walki orężne przeciwko albigensom trwały przez wiek XIII, a inkwizycja miała z nimi do czynienia jeszcze w początkach XV wieku.

Albrechtanie (niem. Albrechtsleute), sekta protestancka, założona w r. 1803 przez Jakóba Albrechta, kaznodzieję metodystów w Pensylwanji, jest odłamem sekty metodystów, głosi podobne im nauki i opiera swój ustrój na tych samych zasadach. Od r. 1816 ta sekta nazywa się w Ameryce „ewangelickim stowarzyszeniem Północnej Ameryki” (Evangelical Association of North America) i posiada licznych zwolenników w Ameryce Północnej, tudzież w Wirtembergji i w Szwajcarji.

Aleksander. Było 11 papieży tego imienia. Wybitniejsi z nich są:

Aleksander I, biskup rzymski z początkiem II wieku ery chrześcijańskiej, męczennik.

Aleksander III (Roland Bandinelli), jeden z najznamienitszych papieży, panował od r. 1159 do 1181. Zakończył pomyślnie długotrwałe spory papieństwa z Fryderykiem Barbarosą i z Henrykiem II, królem angielskim. Opiekował się nauką i uniwersytetami.

Aleksander IV, był papieżem od r. 1254 do 1261 w czasie walk pomiędzy Gwelfami i Gibelinami. Zaliczał się do pierwszych, a gdy Gibelini wzięli

górze w Rzymie, zmuszony był uciekać do Viterbo.

Aleksander VI (Rodryg Lenzuoli-Borgia), 1492—1503, człowiek wielkich zdolności, położył znaczne zasługi na polu sztuki i kultury, ale przez swe niemoralne życie ściągnął wiele zarzutów na papieństwo.

Aleksander VII, 1655—1667, przyznał królowi Janowi Kazimierzowi tytuł „króla prawowiernego” (rex orthodoxus). Zatarg z królem francuskim, Ludwikiem XIV, zakończył podpisaniem traktatu w Pizie (1664).

Aleksjanie, średniowieczne stowarzyszenie pobożne, poświęcające się pielęgnowaniu chorych i grzebaniu zmarłych (ob. Lollardzi).

Aljans ewangelicki, ob. Ewangelicki aljans.

Alkoran, ob. Koran.

Allah, nazwa Boga u mahometan (ob. Islam).

Alleluja, ob. Halleluja.

Alombrados, kwietysci hiszpańscy, ob. Kwietyzm.

Altruizm, wyrażenie, utworzone przez filozofa francuskiego, Augusta Comte'a (1798—1857), oznacza zasadę moralną, która każe poświęcać się na usługi ludzkości i w ten sposób zwyciężać samolubstwo. Ta moralność, domagająca się poświęcenia siebie dla innych i to nie w imię jakichś nakazów czy ideałów religijnych, lecz dla samej tylko teorii, jest według Comte'a prawdziwą religią.

Amaterasu, japońska bogini słońca, ob. Japonja.

Ambona, kazalnica, wzniesienie umieszczone zwykle po lewej stronie środkowej nawy kościoła, służy do prawienia kazań, odczytywania listów pasterskich, ogłoszeń parafjalnych i t. p. czynności duszpasterskich.

Ambrozjanie, zgromadzenia zakonne pod nazwą: bracia ambrozjańscy, ambrozjanki, mniszki zakonu św. Ambrożego, oblaci św. Ambrożego. Powstali we Włoszech w XIV wieku i wygaśli w XVI w.

Ambrozjański hymn. Hymn kościelny, zaczynający się od słów: Te Deum laudamus... (Ciebie Boże chwalimy), ułożony według legendy przez św. Ambrożego i św. Augustyna. Przetłumaczony został na wszystkie języki w krajach katolickich, już od wieku IX począwszy. Śpiewają go w kościo-

łach jako liturgiczny hymn dziękczynny w czasie nabożeństw i procesyj. Uznany przez Lutra jako symbol (wyznanie wiary), śpiewany jest też w kościołach ewangelickich.

Ambroży św., biskup medjołański i doktor Kościoła. Urodzony ok. r. 333, został w r. 369 namiestnikiem Włoch północnych z siedzibą w Medjolanie. W r. 374 został biskupem medjołańskim i działał z wielkim pożytkiem dla Kościoła jako organizator i pisarz kościelny. Najważniejsze jego dzieła są: trzy księgi „De officiis clericorum”, które służyły przez całe wieki jako podręcznik etyki chrześcijańskiej, pięć ksiąg dogmatycznych „De fide”, liczne hymny, listy i mowy. Wywarł wielki wpływ na rozwój śpiewu kościelnego jako autor hymnów i jako twórca muzyki kościelnej, zwanej „śpiewem gregoriańskim”, łączącej pierwiastki rytmiczne i melodyczne Kościoła wschodniego z recytatywami muzyki starogreckiej. Zmarł w r. 397.

Ameryka. Statystyka wyznań. Urzędowe spisy ludności odbywają się tylko w niewielu państwach amerykańskich, a niektóre z nich, przeprowadzając spis ludności, nie uwzględniają wcale wyznań. Z tego powodu podanie dokładnych dat statystycznych co do ilości wyznawców poszczególnych religii we wszystkich państwach Ameryki nie jest możliwe. Najtrudniejszą zaś jest statystyka wyznań w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej, gdyż przy tamtejszych spisach ludności od r. 1890 uwzględnia się wprawdzie wyznanie, ale w wykazach statystycznych nie podaje się liczby wszystkich wyznawców pewnej religii, lecz tylko liczbę pełnoprawnionych członków (members) danych organizacji religijnych, czyli t. zw. komunikantów. Stąd pochodzi, że na podstawie spisu ludności z 1.1 1920 r. obliczono ilość członków wszystkich wyznań łącznie na 48,021,000, podczas gdy ludność Stanów Zjedn. wyniosła według tego spisu 132,112,400. Urzędowa statystyka podaje np. 357.000 żydów, podczas gdy w samym Nowym Jorku jest ich przeszło milion. Liczbę pogan, nie podaną wcale w statystyce urzędowej, należy oceniać w Stanach Zjedn. co najmniej na 5 milionów.

P A Ń S T W A	Katolicy	Prote- stanci *)	Żydzi	Poganie	Inne wyznania
Ameryka środkowa: Guatemala, Hon- duras, Salwador, Nikaragua i Kosta- ryka	3.770.700	18.055	—	40.224	—
Argentyna	10.538.310	60.000	—	30 000	—
Boliwia	3.463.945	—	—	250.000	—
Chili	3.598 000	20 000	—	50.000	—
Ekwador	1.200.000	—	—	200.000	—
Gujana francuska	47.340	—	—	—	—
„ brytyjska	40.000	540.000	—	—	13 500
„ holenderska	11.700	34 400	—	180.000	—
Kanada	3.389 000	3.277.000	125.000	—	594.000
Kolumbia	6.759 550	—	—	150 000	—
Meksyk	13 921.000	74.000	—	—	340.000
Panama	268.000	37 000	500	—	41.500
Paragwaj	829.000	—	—	100 000	—
Peru	5 550 000	10.000	—	350.000	—
Stany Zjednoczone	18.879 000	28.267.000	357 000	—	—
Urugwaj	1.720.400	25 000	—	—	—
Wenezuela	1.020 400	3.500	—	—	—

*) Uwaga. W rubryce „Protestanci” pomieszczono wszystkich chrześcijan, którzy nie są ani katolikami, ani prawosławnymi, a więc nie tylko luteranów i kalwinistów, ale i anglikanów, presbiterjanów, metodystów, baptystów, kwakrów i inne liczne w Ameryce sekty protestanckie.

Amerykanizm, nazwa, nadana przez rektora kolegium amerykańskiego w Rzymie, Mgr. O'Connell, na kongresie katolickich uczonych w Fryburgu w r. 1897 teorjom i metodom postępowania katolickiego duchowieństwa w Ameryce, które, dążąc do najskuteczniejszego szerzenia katolicyzmu, starało się oprzeć swą działalność na podstawie praktycznej, uwzględniającej właściwości charakteru amerykańskiego, a więc liberalizm, czyli dążność do największej swobody jednostki i naturalizm, czyli eksploatację sił przyrodzonych człowieka w celu jak najwydatniejszego zwiększania majątku. Początek teorii amerykańizmu dał Izaak Tomasz Hecker (ur. 1819, zm. 1888), pierwotnie metodysta, od r. 1844 katolik i członek zakonu redemptorystów, a w r. 1858 założyciel zakonu „Misjonarzy św. Pawła”, zwanych paulinistami. W r. 1875 wydał bezimiennie zbiór swych myśli przewodnich, który nabrał rozgłosu dopiero po jego śmierci, a mia-

nowicie we Francji wskutek tłumaczenia, dokonanego przez księdza francuskiego Feliksa Kleina, a w Ameryce wskutek entuzjastycznego życiorysu Heckera, piora Elliota, ze wstępem arcybiskupa Irlandii. We Francji rozpowszechniło się szybko zwłaszcza 6-te wydanie tłumaczenia ks. Kleina, zaopatrzone listem polecającym kardynała Gibbonsa. Równocześnie jednak wystąpili przeciwnicy teorii Heckera, zwalczający amerykańizm i jego zwolenników francuskich. Sporowi temu kres położył papież Leon XIII, ogłaszając w r. 1899 list do kardynała Gibbonsa „Testem benevolentiae”, w którym odmówił swego przyzwolenia na rozszerzanie ogółu metod, zwanych amerykanizmem.

Amoreici (hebr. amorim), ob. Tal-mud.

Amortyzacyjne ustawy, ob. Manus mortua.

Amulety. Pochodzenie tego wyrazu wyprowadzają z arabskiego hama-

la = nosić, lub z łacińskiego amolimentum, amuletum = środek ochronny. W pojęciu potocznie amulet oznacza drobny przedmiot, którego noszenie ma przynosić pomyślność i ochronić od nieszczęść, od złego spojrzenia, choroby, naglej śmierci i t. p. Amulety znane są w staroindyjskiej religii Wedy; są to najczęściej części zwierząt uważanych za święte, tak np. rogi gazeli, włosy słoni, kawałki kości słoniowej, muszle perłowe, skóry węzów, części roślin, kawałki metalu. W Babilonii i Asyrii używano jako amuletów kości osłów i świń, noszone na barwnych wstęgach, pierścienie lub figurki bóstw. W starożytnym Egipcie najcenniejszymi amuletami były skarabeusze, t. j. wyobrażenia świętego żuka „oczy Horusa” i figurki bóstw. U Izraelitów pod wpływem Kabały weszły w użycie amulety pisane na papirusie, na skórze ryb lub węzów, ryte na srebrze, na miedzi, na oniksie oraz t. zw. filaksaria. Natomiast nie są amuletami używane u żydów skórzane kapsle, zawierające wyjątki z biblij, pisane na pergaminie lub papierze (cicith i tephilim), mające uprzątnąć noszącemu przykazania Boskie. W średnich wiekach żydzi używali jako amuletów oznak chrześcijańskich.

Amulety znane były także u pierwotnych ludów Europy, Celtów i Germanów, Greków i Rzymian. Nauka chrześcijańska, zwalczając wszelki zabobon, zakazywała też noszenia amuletów, jako nie mających nic wspólnego z wiarą chrześcijańską. Nie można zaliczać do amuletów symboli chrześcijańskich, jak krzyże i medaliki, gdyż były to od początku chrześcijaństwa raczej wyobrażenia i przypomnienia najważniejszych faktów chrześcijaństwa oraz oznaki przynależności do Kościoła. Mimo zakazów Kościoła i wpływów oświaty, wiara w amulety przetrwała do czasów najnowszych.

Należy odróżnić amulety od fetyszów. Różnica między temi pojęciami, łatwo się zacieraająca, polega głównie na tem, że fetysz jest albo wyobrażeniem bóstwa, albo pośrednikiem między bóstwem a ludźmi, odbierającym część należną bóstwu,

podczas gdy amulet nie jest przedmiotem kultu religijnego, lecz rzeczą, której posiadanie ma chronić od nieszczęść lub przynosić pomyślność (por. Fetyzizm).

Anabaptyści (nowochrześciany), sekta, wyrosła na gruncie reformacji w w. XVI. Odrzucali chrzest dzieci, a przyjmowali chrzest nowy, który uważali za symbol odrodzenia duchowego. Naukę ich, pierwotnie popieraną przez Zwinglięgo, zwalczał następnie sam Zwingli, Luter i Kalwin. Założycielem sekty był Tomasz Münzer w Zwickau (r. 1521). Po wypędzeniu z Zwickau zbiegł do Wittenbergi, a następnie osiedlił się w Altstädt, skąd głosił swą naukę, zwalczając zarówno naukę Lutra, jako też i naukę Kościoła katolickiego. Następcami jego byli Melchior Ring w Hesji, Melchior Hofman w Strassburgu oraz Jan Bockhold (Bockelsohn) von Leiden (Jan z Lejdy) w Monasterze, gdzie rolę proroka odgrywał sprowadzony z Holandji Jan Mathys. Gdy Mathys zginął, zwierchnictwo objął Jan z Lejdy. Wprowadził do sekty wielożenstwo i ogłosił się prorokiem i monarchą świata. Zwalczany przez katolików i protestantów, został w r. 1535 stracony. Sekta anabaptystów poczęła się rozpadać na hofmanianów, socynianów i mennonitów, którzy dotychczas istnieją.

Anachoreci, pustelnicy, którzy, wyrzekając się świata, albo uciekając przed prześladowaniem, z końcem III wieku osiadali na pustelni (por. Eremita). W początkach IV w. poczęli przy takich pustelnikach, zwanych w Egipcie „ojcami pustyni”, gromadzić się towarzysze i uczniowie. Idealny obraz anachorety skreślił św. Hieronim w żywocie Pawła z Teb, a św. Atanazy w żywocie św. Antoniego, którego uważają za pierwowzór zakonnik.

Anagnosmata, w Kościele wschodnim zbiór lekcji ze Starego Testamentu, odmawianych przy brewiarzu.

Anagnosta, w Kościele wschodnim kleryk, czytający Pismo św. w kościele (ob. Lektor).

Anathema (kłątwa, hebrajskie he-rem), w biblijnym języku oznacza rzecz lub osobę, skazaną na zagładę. W Nowym Testamencie anathema

oznacza oddanie na wieczne potępienie, stąd pochodzi w dawnym języku kościelnym wyrażenie „Anathema esto” lub „Anathema sit”, to zn. „niech będzie wyklęty”. Anathema czyli kłątwa była ogłaszana przez papieży i synody przeciw kacerzom i przekraczającym prawa kościelne (ob. Ekskomunika).

Anglikanizm, religia państwowa angielska, należąca co do nauki wiary do rządu wyznań reformowanych (protestanckich) a ze względu na obrzędy i ustrój kościelny zajmująca stanowisko pośrednie pomiędzy katolicyzmem a protestantyzmem. Wprowadził ją król angielski, Henryk VIII, który w r. 1534 zerwał z katolicyzmem, nie mogąc uzyskać od papieża zatwierdzenia rozwodu z Katarzyną Aragońską i uznania swego małżeństwa za Anną Boleyn. Ogłosił się sam głową Kościoła i ustanowił 42 artykuły wiary, pozostawiając bez zmiany większość dogmatów oraz obrzędy katolickie. Za czasów małoletności jego syna, Edwarda VI, regencja usunęła naukę katolicką o 7 sakramentach, o czyszczeniu i w. in., wprowadziła małżeństwo księży i przyjmowanie komunii pod dwiema postaciami. W r. 1559, za panowania królowej Elżbiety, parlament angielski uchwalił przyjęcie Księgi porządku służby Bożej czyli modlitewnika, (Book of Common Prayer), a w r. 1571 przyjął 39 artykułów wiary, ułożonych w r. 1562 przez synod londyński (konwokację) w miejsce 42 artykułów Henryka VIII. Główniejsze postanowienia tych obowiązujących dotychczas 39 artykułów są: 1) głową Kościoła (supreme governor) jest panujący (choćby był kobietą lub dzieckiem), 2) hierarchiczny ustrój, a mianowicie trzy stopnie hierarchiczne: diakonat, kapłaństwo i biskupstwo oraz liturgia i kult zewnętrzny katolicki pozostają, 3) odrzuca się wiarę w czyszczenie, we wstawiennictwo Świętych, w obecność Chrystusa Pana w Najśw. Sakramencie, 4) uznaje się tylko sakrament chrztu i komunii.

Już za panowania Elżbiety powstały w urzędowym Kościele anglikańskim z powodu pozostawienia w nim ceremonii i zwyczajów katolickich sekty (dissenters), od r. 1662 objęte

nazwą non conformists—niezgadzających się (ob. Nonkonformiści), jako to prezbiterianie, purytanie i independenci. Sekty te odrzucają zwierzchnictwo królewskie nad Kościołem, oraz ustrój episkopalny i inne pozostałości katolickie. Wyznawca najskańniejszej z tych sekt, independentów, Oliwer Cromwell, piastował w latach 1649 — 1658 władzę teokratycznego dyktatora Anglii. Odnowienie monarchji przywróciło ustrój episkopalny, panujący tam dotychczas.

W nowszych czasach powstały w tonie anglikanizmu, prócz licznych sekt samodzielnych, dwa zwalczające się stronnictwa: High Church men, t. j. zwolennicy „Wysokiego Kościoła”, do których należy arystokracja i kler wyższy, i Low Church men, t. j. zwolennicy „Niskiego Kościoła”, do których zalicza się kler niższy i stan średni. Kierunek pośredni pomiędzy temi stronnictwami reprezentuje zwalczany przez obydwu Broad Church, t. j. „Szeroki Kościół”, wprowadzający krytycyzm w czytaniu Pisma św. W związku z anglikanizmem wspomnieć należy, że religja katolicka w Anglii, prześladowana od czasów Henryka VIII, rozszerzyła się tam w ostatnim stuleciu do tego stopnia, że papież Pius IX przywrócił w r. 1850 hierarchję katolicką, która liczy obecnie (bez Irlandji) 22 biskupów, z arcybiskupem Westminsteru jako metropolitą i katolickim prymasem Anglii na czele, a liczba katolików w Anglii i Szkocji wynosi blisko 3 miliony, podczas gdy w r. 1767 wynosiła tylko 68 tysięcy (ob. Emancypacja katolików).

To odrodzenie katolicyzmu w Anglii zaznaczyło się szczególnie po wojnie europejskiej, nie tylko przez wzrost liczby przejść na katolicyzm, ale także wyraźną zmianą opinji ogółu anglikańskiego o rzeczach wiary. Wzmoczona pobożność wywołała w najszerzych kręgach ludności angielskiej tak zwane „tendencje rzymskie”, czyli skłonność do wielu wierzeń, zwyczajów i obrzędów, właściwych Kościołowi katolickiemu, a nie uznawanych przez oficjalny anglikanizm. Wobec tego liczni pastrowie zaczęli samodzielnie wprowadzać zmiany we mszy, tak że nieraz w jednym i tym

samym kościele odbywają się msze zasadniczo różne. Pod naciskiem tych faktów i ogólnej opinii biskupów anglikańscy postanowili przeprowadzić reformę przepisów kościelnych, zawartych we wspomnianym powyżej modlitewniku oficjalnym „Book of Common Prayer” z r. 1559. Uchwalone przez nich zmiany zezwalały na zakazane dotychczas przechowywanie poświęconego chleba i wina (bez wiary w przeistoczenie) dla celów komunji, wprowadzały modlitwy za umarłych, modlitwy za króla, za parlament, za misje zagraniczne, za przemysł i handel, a nawet za Ligę Narodów. Wszystkie te zmiany jednak, o ileby miały obowiązywać, musiały być poddane uchwale obu izb parlamentu, a następnie zatwierdzeniu przez króla. W czasie sesji jesiennej r. 1927 Izba lordów przyjęła znaczną większością głosów proponowane zmiany, przy czym 40 lordów katolickich wstrzymało się od głosowania, motywując to brakiem kompetencji parlamentu do rozstrzygania o rzeczach wiary. Natomiast Izba gmin na posiedzeniu dnia 16 grudnia 1927 r. odrzuciła proponowane zmiany większością 247 głosów przeciw 205.

Ten wynik obrad parlamentarnych nad reformą modlitewnika uwydatnił przedewszystkiem zaznaczaną przez lordów katolickich niekompetencję parlamentu do decydowania o rzeczach wiary, a następnie pozostawił Kościół anglikański na rozdrożu, które grozi jeszcze większym, niż dotychczas, rozbiściem się tego wyznania. A mianowicie biskupi anglikańscy, którzy uchwalili wspomniane zmiany modlitewnika, stanęli przed pytaniem, czy zmiany owe wprowadzić w życie bez aprobaty parlamentu i wbrew uchwale Izby gmin, czy też przeciwnie, usunąć z modlitewnika wszystko, coby odpowiadało „tendencji rzymskiej”. Pójście w pierwszym kierunku oznaczałoby zerwanie z tradycją, sięgającą czasów Henryka VIII, który nakazał, aby wszelkie zmiany w liturgii i w artykułach wiary były zatwierdzane przez parlament. Odstąpienie od tej tradycji spowodowałoby utratę przez High Church charakteru Kościoła państwowego. Usunięcie zaś z modlitewnika

wszystkiego, co przypomina Kościół katolicki, miałoby dla anglikanizmu jeszcze gorsze skutki, gdyż zmiany modlitewnika poczyniono pod naciskiem opinii, idącej w kierunku „tendencji rzymskich”, a więc zaniechanie ich pociągnęłoby za sobą dalszy wzrost przejść z anglikanizmu na katolicyzm. Wobec tego biskupi anglikańscy stanęli na stanowisku t. zw. ograniczonej rewizji, która oznacza w praktyce pozostawienie uchwalonych zmian dowolnemu uznaniu duchowieństwa. Jest to jednak chwilowe wyjście z trudnej sytuacji, nie ułatwiające sprawy zasadniczo i nie kładące tamy dalszej ewolucji anglikanizmu. W ewolucji tej prócz „tendencji rzymskich” poważną rolę odgrywają stosunki hierarchii anglikańskiej z dostojnikami cerkwi greckowschodniej. Obie strony zdążają do zbliżenia obrządków i zwyczajów kościelnych, oraz do kanonicznego połączenia Kościoła anglikańskiego z Kościołem wschodnim, czyli uznania wspólnoty wiary, sakramentów i hierarchii obydwu kościołów.

Anglia. Wprowadzenie chrześcijaństwa na wyspach Brytyjskich nastąpiło jeszcze za czasów panowania rzymskiego, a prześladowania za cesarza Dioklecjana zastały już tam chrześcijan. Pierwszym męczennikiem miał być tam św. Alban z Werulamu w r. 303. W soborze w Arles w r. 314 brało udział trzech biskupów angielskich: z Yorku, Londynu i Lincoln. Anglia była też ojczyzną sekty pelagianizmu około r. 400. W półtora wieku po zdobyciu Anglii przez Anglosasów zdobywcy przyjęli religię tuziemców. W r. 595 przybyli z Galii do królestwa Kent misjonarze, a król Ethelberg pojął za żonę chrześcijankę, księżniczkę francuską i dozwolił swym poddanym na wyznawanie religii chrześcijańskiej. Z końcem VII w. cała Anglia i Szkocja była chrześcijańską. Rozłam z katolicyzmem nastąpił za panowania Henryka VIII (1509—1547), który odpadł od Kościoła i zaczął prześladować katolików (ob. Anglikanizm). Okres prześladowań katolicyzmu przez urzędowy Kościół anglikański trwał aż do r. 1829, w którym nastąpiła t. zw. „emancypacja katolików” (ob.). Papież Pius IX przy-

wrócił w Anglii hierarchję katolicką i od tego czasu datuje się tam stały rozkwit katolicyzmu. Wyznawców Kościoła anglikańskiego jest tam 5.727 tysięcy, katolików (w Anglii, Walii, Szkocji i prowincji Ulster) 2.960 tysięcy, metodystów weselańskich i kalwińskich około 3 miliony, independentów 1.727.000, prezbiterjanów (przeważnie w Szkocji i w Ulsterze) 931.000, baptystów 1.382.000 i 300.000 żydów. (Powyższe niepełne dane cyfrowe, pochodzące z lat 1911, 1926 i 1927, w „Hübners geographisch-statistische Tabellen”, 1929).

Animizm, teoria filozoficzna, wprowadzona w medycynie z początkiem XVIII w. przez G. E. Stahla, według której dusza (anima) jest zasadniczym pierwiastkiem życia. W czasach nowszych (1867) użył tej nazwy w antropologii E. B. Tylor, jako oznaczenie i wy tłumaczenie pewnej kategorii objawów religii ludów pierwotnych, wierzących w posiadanie duszy przez zwierzęta, rośliny, góry, morze, słońce, niebo, przez zjawiska natury jak wiatr, noc, jutrzienka, tudzież przez wyobrażenia ludzi i zwierząt, jak obrazy, rzeźby, posągi, figury i fotografie oraz inne przedmioty martwe, jak np. instrumenty muzyczne. Wiara ta, połączona z mnóstwem formuł i praktyk magicznych, stanowi treść religii dzikich szczepów Afryki południowo-zachodniej, Australji i Polinezji. Wedle teorii t. zw. animistów, wiara w duchy, ożywiające zwierzęta, rośliny i inne zjawiska natury oraz przedmioty martwe, połączona z kultem duchów przodków (ob. Manizm), powstała jako następstwo przekonania człowieka, że posiada duszę, mogącą prowadzić życie niezależnie od ciała. Istnienie duszy rozciągnął człowiek, zdaniem animistów, na zwierzęta, zjawiska natury i przedmioty martwe i w ten sposób kult natury, połączony z kultem duchów przodków miał się stać punktem wyjścia wszelkiej formy religijnej. Teoria ta jest domysłem, pozbawionym podstawy realnej, nie rozwiązuje bowiem kwestji, na której się opiera, a mianowicie, w jaki sposób człowiek doszedł do przekonania o istnieniu duszy i to duszy tak doskonałej, aby mogła być przedmiotem

kultu religijnego. Pojęcie takiej duszy wymaga, aby na j pier w istniało pojęcie Istoty Najwyższej, pojęcie bóstwa, czyli idea religijna. Kult duchów, animizm i manizm, jest koncepcją intelektualną, powstałą pod wpływem istniejących już u przednio idei religijnych i jest zjawiskiem wtórnym, stwierdzającym ich rozwój. Dowodzi tego między innymi fakt, że kult przodków istnieje wśród społeczeństw, stojących na wyższym stopniu kultury, jak np., w Chinach, w starożytnym Egipcie, Grecji i Rzymie, u bardzo wielu zaś ludów pierwotnych (np. w Australji południowej) istnieją stosunkowo czyste pojęcia Najwyższej Istoty a niema ani śladu czci przodków. Przeciwnie, u niektórych ludów pierwotnych istnieje zwyczaj zabijania starców a więc odwrotność kultu przodków.

(Edward Burnett Tylor, *Primitive Culture*, 2 vol., 4 ed. Londyn 1904; Goblet d'Alviella, *L'idée de Dieu d'après l'anthropologie et l'histoire*, Paris 1892; A. Borchert, *Der Animismus*, Fryburg 1900; ks. Idzi Radziszewski, *Geneza religji*. Włocławek, 1911).

Anioł Pański, zaczynająca się od tych słów modlitwa katolicka dla uczczenia tajemnicy Zwiastowania N. Marji Panny, odmawiana trzy razy dziennie. W Polsce jest zwyczaj na wieczornem „Anioł Pański” uderzać 9 razy w dzwon na intencję dusz zmarłych i to wedle tradycji za poległych w bitwie pod Warną lub za poległych pod Grunwaldem.

Antoni św., pustelnik, urodzony w połowie II w. w Górnym Egipcie, założył w r. 305 w Tebaïdzie pierwszy klasztor. W czasie chwilowego pobytu w Aleksandrii, dokąd udawał się kilkakrotnie, aby zwalczać sektę arjańską, poznał św. Atanazego, swego późniejszego biografa. Zmarł w r. 356, licząc lat 105. Jest czczony, jako patriarcha mnichów.

Antoni św. z Padwy, ur. w Lizbonie w r. 1195, wstąpił do zakonu franciszkanów i zastąpił jako kaznodzieja. Działał we Francji i Włoszech, umarł w Padwie w r. 1231, gdzie grobowiec jego dotychczas słynie cudami.

Antonici, zgromadzenie zakonne, ob. Szpitalnicy.

Antonjanie. 1. Zakon armeński, powstały na Libanie z końcem XVII w. i posiadający od r. 1753 klasztor w Rzymie. W czasie Soboru Watykańskiego antonjanie zawikłali się w spór kompetencyjny z patriarchą ormiańsko-katolickim, odrzucili dogmat o nieomylności papieża i wyklęci opuścili Rzym, przenosząc swój klasztor do Konstantynopola. 2. Sekta szwajcarska, założona przez Antoniego Unternährera, który około roku 1801 począł głosić „odnowienie świata”, przyczem żądał usunięcia nabożeństw kościelnych, szkół i wszelkiej zwierzchności. Głosił zasady komunistyczne wspólności dóbr i kobiet. Unternährer i jego następcy, Bendicht Schori i Chrystjan Michel wywoływali w latach 1802—1840 kilkakrotne rozruchy, a nocne zgromadzenia jego zwolenników musiały być z powodu jaskrawych wykroczeń przeciw moralności przez policję rozwiązywane.

Antropomorfizm, przypisywanie bóstwu i siłom natury postaci ludzkiej i właściwości ludzkich. Antropomorfizmami nazywają się też wyrażenia w Starym Testamencie, określające przez przenośnię przymioty Boga i przypisujące Bogu ciało i zmysły, oblicze, usta, głos, oczy, ramię i t. p.

Antychryst, osoba, która ma pojawić się jako wróg chrześcijaństwa i być jednym ze znaków zbliżającego się końca świata i ponownego przyjścia Chrystusa. O Antychryście wspomina św. Jan w Apokalipsie (rozdz. 13 i 17) i w obydwóch listach, oraz św. Piotr w drugim liście do Tesaloniczan (rozdz. 2, w. 3 i 4). Od pierwszych wieków chrześcijaństwa każde niemal pokolenie, przeżywające wrogię dla wiary zdarzenia, upatrywało Antychrysta w każdej osobie, będącej wyobraźniem kierunku wrogości chrześcijaństwu.

Antydikomarjanicy, nazwa obejmująca wszystkie sekty, które zaprzeczają dziewictwa Najśw. Marii Panny. Należą do nich ebionici, ceryntjanie, apolinarjści, później socynjanie i arjanie.

Antyfona, krótka modlitwa lub zdanie, zawierające myśl pobożną. Antyfony śpiewa się w czasie obrzędów

religijnych, jak np. procesje, lub odmawia w nabożeństwie prywatnem, jak np. godzinki, litanje i t. p. W antyfonie zawarta jest główna myśl i przewodnia intencja nabożeństwa, przy którym się ją śpiewa lub odmawia.

Antykonkordatarjusze, sekta galikańska, zwana także Małym kościołem. Po zawarciu w r. 1801 konkordatu między papieżem Piusem VII a Napoleonem zażądał papież rezygnacji od 81 istniejących wówczas we Francji biskupów. Temu żądaniu uczyniło zadość 45, a odmówiło 36 biskupów. Gdy papież bullą „Qui Christi domini” podzielił Francję na 60 diecezji i upoważnił kardynała Lapierre do instytuowania nowych biskupów, 36 opozycyjnych biskupów wystąpiło z protestem. Po upadku Napoleona biskupi opozycyjni podpisali na żądanie Ludwika XVIII w roku 1816 akt zrzeczenia się bez zastrzeżeń. Ostatni z nich, biskup Thémines z Blois, poddał się w r. 1829 i na tem wygłosił ta sekta.

Antynomizm, doktryna, zaprzeczająca potrzebie i obowiązkom zachowywania jakichkolwiek pozytywnych przykazań religijnych. Doktryna ta znana była już w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, gdy pod jej wpływem powstawały sekty nikolaitów, cerentynów, gnostyków i manichejczyków. W wiekach średnich wyznawali ją katarowie, waldensi i albigensi. Ożyła za czasów Lutra, wszczęta przez teologa protestanckiego, Jana Agrikolę (1492—1566), który utrzymywał, że dobre uczynki nie są potrzebne do zbawienia i że niema żadnego prawa pozytywnego, któreby zobowiązywało do ich pełnienia. Wskutek tego powstał t. zw. spór antynomistyczny między Agrikolą a Melanchtonem, któremu Agrikola zarzucał tendencje katolickie.

Antytrynitarjusze, sekty w II i III wieku, zaprzeczające dogmatowi o Trójcy Św. Dzieliłi się na monarchjanów, którzy odmawiali bóstwa Chrystusowi i patrypasjanów, którzy mniemali, że Chrystus był tylko objawieniem Boga Ojca, który cierpiał pod postacią Chrystusa. W XVI wieku doktryny przeciwne dogmatowi o Trójcy Św. powstały pod nazwą sekt

unitarjuszów, a w Polsce arjanów i socynjanów.

Anubis, bóstwo starożytnego Egiptu. Przedstawiany w postaci ludzkiej z głową szakala, zabalsamował zwłoki Ozyrysa i stał się jednym z głównych bóstw, mających władzę nad zmarłymi, ich przewodnikiem i sędzią, który waży serca zmarłych (ob. Egipska religia).

Anuncjaci i anuncjatki, nazwa kilku zgromadzeń zakonnych, mających szczególną cześć dla tajemnicy Zwiastowania Najśw. Marii Panny: 1) Zakon Zwiastowania N. M. P., założony we Francji przez Joannę Valois w r. 1501, 2) zakon żeński, zwany celestkami (Coelestes) od niebieskiego koloru odzienia zakonnego, założony przez Marię Wiktorję Ferrarę w Genui w r. 1602, 3) anuncjaci lombardzcy, zgromadzenie zakonne, założone w Pawji w r. 1408, 4) zakon rycerski, założony w r. 1360 przez Amadeusza VI sabaudzkiego, zmieniony w r. 1720 na zakon świecki (włoski order Annuncjacji), 5) arcybractwo anuncjacji, założone przez kardynała Torquemadę w Rzymie przy kościele Sta Maria sopra Minerva.

Anzelm św., arcybiskup w Canterbury, doktor Kościoła i jeden z najwybitniejszych teologów średniowiecza (żył ok. r. 1033—1109 w Anglii). W sporach z królem Wilhelmem II i Henrykiem I o inwestyturę przeprowadził zwycięstwo stanowiska kościelnego.

Apis, w starożytnym Egipcie byk, poświęcony bogu słońca (ob. Egipska religia).

Apokalipsa, Objawienie św. Jana, księga prorocka, ostatnia z ksiąg kanonicznych Nowego Testamentu (ob. Biblia). Napisał ją, według tradycji, św. Jan Apostoł na wyspie Patmos, miejscu wygnania za czasów Nerona, Galby i Domicjana (67 lub 68—96 r. ery chrześcijańskiej). Przepowiada upadek Starego Zakonu i bytu politycznego żydów, upadek pogaństwa i państwa rzymskiego, triumf chrześcijaństwa, wreszcie sąd ostateczny i szczęście wybranych w niebie.

Apokryfy, czyli księgi apokryficzne, t. j. tajne, u pogan księgi religijne o bogach i misterjach, ukrywane przed ogółem i dostępne tylko dla

wtajemniczonych. Apokryfy zaś Starego i Nowego Testamentu są to księgi religijne, których bądźto ze względu na brak dowodu autentyczności, bądźto dla błędnej nauki, w nich zawartej, Kościół katolicki nie uznał za kanoniczne, t. j. za powstałe pod natchnieniem Ducha Św. i dlatego nie włączył do całości Pisma św. (ob. Ewangelje apokryficzne).

Apolinaryści, sekta, założona przez Apolinarego, biskupa Laodycei w Syrii, żyjącego w połowie IV wieku. Apolinary starał się określić podwójną naturę Chrystusa, boską i ludzką, w ten sposób, że przyznawał Chrystusowi ludzką duszę i ciało a miejsce ducha ludzkiego miała zastąpić boskość. Ta nauka została potępiona przez liczne synody i przez sobór powszechny w Konstantynopolu w roku 381. Po śmierci Apolinarego rozpadła się założona przez niego sekta na witaljanów i polemjanów i wygasła ok. r. 428.

Apollo, ob. Grecka mitologia i religia.

Apologetyka, umiejętność teologiczna, mająca za zadanie obronę prawdziwości wiary chrześcijańskiej i dostarczenie dowodów rozumowych jej prawdziwości. Dzieli się na 3 części, a mianowicie na naukę o objawieniu prawd wiary, o kościele katolickim i o źródłach poznania wiary.

Apostazja (= odstępstwo). Katolickie prawo kanoniczne zna dwa rodzaje apostazji: odstępstwo od wiary czyli całkowite porzucenie wiary chrześcijańskiej i apostazję z zakonu. Apostatą z zakonu zowie się zakonnik, który nieprawnie opuścił klasztor z zamiarem niepowrócenia, oraz zakonnik, który, prawnie opuściwszy klasztor, nie wrócił doń, by się na zawsze uchylił od posłuszeństwa zakonnego.

Apostolat. Według nauki Kościoła katolickiego, ustanowił Chrystus Pan widzialną głowę Kościoła św. Piotra apostoła, który był namiestnikiem Chrystusa z bezpośrednią władzą nad całym Kościołem. Pod jego władzą wypełniali inni apostołowie potrójny urząd: nauczycielski, kapłański i paasterski. Tak, jak władza św. Piotra, tak samo potrójny urząd apostołów trwa wiecznie. Prymat św. Piotra,

pierwszego biskupa rzymskiego, przeszedł po jego śmierci na jego następców, biskupów rzymskich a urząd wszystkich apostołów przeszedł z każdego z nich i przechodził przez nieprzerwany ciąg święcen biskupich na biskupów, jako następców apostołów (ob. Papież).

Apostolscy bracia (apostolicy, doliczanie), sekta, założona w w. XIII przez Gerarda Segarellego z Parmy, prowadzona następnie przez Fra Dolcino i jego towarzyszkę Małgorzatę. Zwolennicy tej sekty, potępionej przez papieża w r. 1286 i 1290, chwycili za broń, zostali jednak w r. 1307 pobici i zniszczeni. Pod nazwą braci apostołskich, czyli apostołków, istniał we Włoszech w XIV wieku zakon pustelników, założony zapewne jako przeciwieństwo do powyższej sekty, dla naśladowania życia Apostołów. Wygaśł w połowie XVII w.

Apostolscy ojcowie, nazwa powstała w XVII wieku na oznaczenie tych pisarzy kościelnych, którzy pozostawali w bezpośrednich stosunkach z apostołami. Do nich należą: Klemens Rzymski, Ignacy Antiocheński, Polikarp, biskup Smyrny, Barnaba, autor listu do cesarza Dioklecjana, Hermas, Papias, Dionizy Areopagita i autor Didachy.

Apostolski skład wiary, czyli Symbol apostolski (ob. Symbole wiary).

Apostolski wikariusz, ob. Wikariusz apostolski.

Apostolskie kanony i konstytucje, zbiory przepisów prawnych i liturgicznych, pochodzące z pierwszych wieków chrześcijaństwa. Liczba kanonów apostolskich dochodzi do 85, z których 50 pochodzi z IV w. Konstytucje apostolskie powstały w końcu III i w ciągu IV wieku; spisane w formie listu apostolskiego, uznane zostały przez synod trulański (w Konstantynopolu r. 692) za apokryficzne. W Kościele zachodnim zbiór ten nigdy nie był używany.

Apostolskie listy, 1) w Nowym Testamencie 14 listów św. Pawła, dwa listy św. Piotra, trzy św. Jana, list św. Jakóba i św. Judy Tadeusza. 2) pisma papieskie, reskrypty, przywileje, rozkazy, nominacje, konstytucje i wyroki, w formie bulli, brewjów i motu proprio.

Apoteoza (= ubóstwienie), oddawanie czci boskiej ludziom lub ideom.

Aramejski język, syryjskie narzecze języka semickiego. Języka tego używali prorocy Starego Testamentu, jak Jeremiasz, Daniel i Ezechiel, w tym języku też jest napisana parafraza chaldejska Starego Testamentu, zwana Targum (ob. Biblia).

Archidiacon, pierwszy z diakonów, czyli kleryków, posiadających najwyższy stopień święceń przed święceniami kapłańskimi, godność kościelna, z którą pierwotnie było połączone prawo i obowiązek zastępowania biskupa w zarządzaniu majątku kościelnego. Od soboru trydenckiego archidiaconat jest w Kościele katolickim tylko godnością tytułarną. W Kościele angikańskim są archidiaconi do tychczas zastępcami biskupów w nadzorze nad diecezją.

Archidiecezja, ob. Arcybiskup.

Archijerej, w Kościele wschodnim, członek wyższego duchowieństwa, do którego należą patriarchowie, metropolici, egzarchowie, arcybiskupi i biskupi.

Archikonfraternia literacka w Warszawie, bractwo, założone w XVI w., pierwotnie przy kościele Św. Jerzego, od r. 1575 przy kościele Św. Ducha a po zniszczeniu tego kościoła, podczas wojny szwedzkiej (1657), przeniesione do kolegiaty Św. Jana, obecnie kościół katedralny, gdzie członkowie bractwa utrzymują kaplicę pod wezwaniem Niepokalanego Poczęcia Najśw. Marii Panny. Obowiązkiem członków bractwa jest uczestniczenie w nabożeństwach i obrzędach religijnych i wspieranie zubożałych członków, ich wdów i sierot. Do archikonfraterni literackiej, której ustawę zatwierdzono w r. 1856, mogą należeć urzędnicy, właściciele ziemscy i mieścicy, emeryci, profesorowie, artyści, lekarze, kupcy, fabrykanci, dzierżawcy i oficjałsi prywatni.

Archimandryta w Kościele wschodnim: 1) przełożony większego klasztoru lub kilku klasztorów. Przełożeni mniejszych klasztorów nazywają się hegumenami (ihumenami); 2) tytuł wyższych, beżennych duchownych.

Archiprezbiter (= pierwszy kapłan), godność kościelna. Był w pierwszych

czasach chrześcijaństwa pomocnikiem i zastępcą biskupa w pełnieniu funkcji kapłańskich. Po utworzeniu kapituły (ob. Kapituła) biskup wyznaczał archiprezbitera z grona kanoników kapitułnych lub wybierała go kapituła a biskup wybór zatwierdzał. Obecnie w niektórych diecezjach archiprezbiter nazywa się dziekanem, w innych prepozytem kapituły, lub też jest to tytuł, przywiązany do pewnego beneficjum. Tak, np., proboszcz kościoła Marjackiego w Krakowie nosi tytuł archiprezbitera.

Archontycy, ob. Gnostycyzm.

Arcybiskup (metropolita), biskup, który posiada własną diecezję (archidiecezję, arcybiskupstwo) a oprócz tego wykonywa pewną władzę nad innymi biskupami diecezjalnymi na obszarze, zwanym metropolją albo prowincją kościelną. Władza ta polega obecnie tylko na rozstrzyganiu przez arcybiskupów w drugiej instancji niektórych spraw sądownictwa kościelnego. Gdy arcybiskup nie ma podwładnych diecezji biskupich, nie jest metropolitą. Odnakami metropolity są: krzyż i paljusz. Krzyż metropolity ma jedno poprzeczne ramię. Przy procesjach i innych uroczystych obrzędach niosą ten krzyż przed metropolitą (ob. Paljusz).

Arcybractwo, ob. Bractwo.

Ares, ob. Grecka mitologia i religia.

Argentyna, statystyka wyznań, ob. Ameryka.

Ariman, ob. Aryman.

Arjanizm, pierwsza wielka herezja w Kościele katolickim. Kapłan aleksandryjski Arjusz nauczał (ok. r. 318), że Syn Boży został stworzony przez Boga Ojca, że nie jest przeto współistotny Ojcu a raczej istotą pośrednią między Bogiem i stworzeniem. Na pierwszym soborze w Nicei (w r. 325) potępiono tę naukę i ułożono symbol wiary, t. zw. Credo Soboru Nicejskiego, wedle którego Chrystus jest Synem Bożym, zrodzonym przed wiekami z istoty Boga Ojca, zrodzonym a nie stworzonym, **współistotnym Ojcu**. Arjusz został skazany na wygnanie. Cesarz Konstantyn Wielki, który uznał głoszoną przez sobór nicejski zasadę współistotności czyli homoujzji, skłonił się pod koniec swego panowania do stronnictwa t.

zw. półarjanów, którzy sprzeciwiali się homoujzji, twierdząc, że Syn Boży jest natury **podobnej** Ojcu (homoujzios). Za panowania synów Konstantyna W. spór teologiczny trwał dalej. Władcy zachodniego państwa rzymskiego popierali naukę soboru nicejskiego, podczas gdy Konstancjusz, cesarz państwa wschodniego, był zwolennikiem półarjanów i osiągnąwszy w r. 351 władzę nad całym państwem rzymskim, starał się prześladowaniem złamać opór wyznawców homoujzji. Chwilowo triumfująca herezja rozpadła się wkrótce na kilka grup: ścisłych arjanów (aecjanów, anomeistów, heteroujzistów) i półarjanów. Nauka soboru nicejskiego o współistotności odniosła zwycięstwo na soborze powszechnym w Konstantynopolu w r. 381 i od tego czasu arjanizm, który zresztą był zawsze tylko herezją teologów, a nigdy nie przeniknął do mas ludowych, w ciągu V wieku zaniknął na Wschodzie. Niektóre ludy germańskie w Italji, Galji, Hiszpanji i Afryce popierały arjanizm przez niechęć do państwa rzymskiego. I te jednak przeszły w ciągu VI wieku na katolicyzm, lub utraciły byt polityczny.

Arjanizm w Polsce, sekta krzewiąca się w latach 1560 do 1660 pomiędzy duchownymi kalwińskimi i szlachtą reformowaną, nie ma nic wspólnego z Arjuszem (ob. Arjanizm). Powstała we Włoszech i w Szwajcarii na tle sporów teologicznych między włoskimi zwolennikami Lełjusza i Fausta Socyna, występującymi w imię racjonalizmu przeciw dogmatom o Trójcy Św., a kalwinami. Prześladowana w Szwajcarii, przeniosła się do Siedmiogrodu i do Polski i tu szerzyła się pomiędzy szlachtą kalwińską (ob. Reformacja w Polsce i Socynjanie). Zwalczani zarówno przez kalwinów jak i przez katolików, tulali się arjanie po Litwie, Podlasiu, Kujawach i Podgórzu, wśród ciągłych sporów między sobą i z duchownymi kalwińskimi. W r. 1658 sejm warszawski uchwalił nakaz powrotu arjan do religii katolickiej lub wydalenie ich z kraju w ciągu trzech lat. Gdy w krajach protestanckich groziły im jeszcze gwałtowniejsze represje, część szlachty arjan-

skiej z Wacławem Potockim na czele przeszła na katolicyzm, a część przeniosła się na Śląsk, do Prus Książęcych i do Holandji, gdzie wkrótce wygaśli.

Arka: 1) statek, wybudowany według Starego Testamentu (Genesis, VI, 14—26) przez Noego dla zachowania plemienia ludzi i zwierząt od potopu;

2) arka przymierza, skrzynia, zbudowana przez Mojżesza, w której były przechowane tablice przykazań;

3) skrzynia, w której żydzi przechowują w bożnicach księgi prawa, czyli rodady;

4) w kościele etjopskim (ob. Abisynja) skrzynia, służąca jako ołtarz.

Armenja, kraj w Azji, na południe od Kaukazu. Chrześcijaństwo w Armenji, wprowadzone w II wieku po nar. Chr., było tam w wieku III religią panującą. Pierwszym katolikosem, tj. najwyższym duchownym Armenji, był św. Grzegorz Oświeciciel (Illuminator), mianowany przez papieża Sylwestra patriarchą, zmarły w r. 332. Kościół chrześcijański w Armenji ulegał ciągłym prześladowaniom przez Persów i Turków, a w VI wieku odłączył się od katolicyzmu. Przed powtórnem połączeniem z Kościołem katolickim na soborze florenckim (1438—1442) Armenicy (Ormianie) należeli do licznych sekt (monofizytów, paulicjanów i in.). Do utwierdzenia katolicyzmu w Armenji przyczyniło się najwięcej zgromadzenie zakonne mechitarzystów, założone według reguły św. Benedykta w początkach XVIII w. Nowe odszczepiństwo wybuchło wśród kościoła armeńskiego w r. 1870 w czasie soboru watykańskiego (ob. Antonianie). W r. 1879 patriarcha odszczepieńców, Kupelian, wraz z większością Armeńczyków poddał się papieżowi Leonowi XIII. Najsroższym prześladowaniem uległ Kościół w Armenji w latach 1895 i 1896, gdzie na rozkaz rządu tureckiego wymordowano setki tysięcy chrześcijan. Wiele ucierpiało także w czasie wojny europejskiej, a pięciu biskupów poniosło śmierć męczeńską.

Przed wojną było Armeńczyków 3,562,000, w tem około 145,000 unitów. Armeńczycy osiedlali się od XII wie-

ku w Polsce, na Rusi Czerwonej, zyskali liczne przywileje i dokonali w XVII w. (1666 r.) osobnej unji z Rzymem (ob. Ormianie). Armeńczycy, pozostali w Armenji i Persji, podlegają katolikosowi w Eczmiadzynie. Grupa ta liczy obecnie około 1,810,000 wiernych. Inna grupa Armeńczyków, osiadła w Cylicji, licząca około 285,000 wiernych, podlegająca dawniej katolikosowi w Cis, została na podstawie konstytucji papieskiej „Reversurus” z r. 1867 połączona z grupą Armeńczyków, osiadłych w Bułgarii, Egipcie i na Cyprze i podlega patriarche konstantynopolańskiemu. Grupa Ormian katolickich w Polsce i na Bukowinie liczy przeszło 2000 wiernych, narodowości polskiej, i podlega archybiskupowi ormiańsko-katolickiemu we Lwowie. Wszyscy biskupi ormiańsko-katolicycy odbyli pod przewodnictwem patriarchy Terzjana, pod protektoratem papieża, dwa synody w Rzymie, pierwszy w r. 1914, tuż przed wybuchem wojny, a drugi w czerwcu r. 1928.

Arminianizm, sekta protestancka w Niderlandach, założona z końcem XVI w. przez Jakóba Arminiusa, profesora teologii w Leydzie (1560—1609). Arminius wyprowadzał ostateczne konsekwencje z nauki Kalwina o predestynacji (ob. Przeznaczenie) i głosił, że Bóg przeznaczył zgóry wszystkich wierzących na zbawienie, a niewierzących na potępienie. Po śmierci Arminiusa kierownikiem sekty został Jan Uytenbogaart, predykant w Hadze, który uformułował w r. 1610 wyznanie wiary arminjanów, zwane Remonstrantia, skutkiem czego zwolenników sekty zwano także remonstrantami. Ich przeciwnicy polityczni i dogmatyczni, zwani gomarystami lub kontrremonstrantami, przeprowadzili na synodzie w Dordrecht (1618—19) potępienie remonstrantów, a głównego obrońcę tezy Arminiusa, Oldenbarnewelda, skazano na ścięcie (ob. Infralapsarii).

Armja zbawienia (ang. the Salvation Army), stowarzyszenie metodystów (ob.), mające na celu nawracanie upadłych na drogę cnoty i obowiązku, założone w Londynie w r. 1868 przez Wilhelma Bootha i zorganizowane na sposób wojskowy. Roz-

pada się na dywizje i korpusy, a na czele jej stoi generał, otoczony sztabem około 100 oficerów. Przeważnie należą do niej kobiety. Sposoby działania Armji zb. są bardzo jaskrawe i obliczone na tłumy. W niedziele i święta urządza pochody z trąbami i bębнами, odczyty i przemówienia publiczne. Członkowie jej mogą należeć do wszystkich wyznań, nawet niechrześcijańskich. Z Anglii rozszerzyła się na inne kraje europejskie, na Amerykę i Australję. W r. 1896 powstała w łonie Armji Zbawienia secesja pod wodzą „komendanta” Ballingtona Booth, który zorganizował amerykańską „dywizję” Armji pod nazwą „wolontariuszów amerykańskich” (Volunteers of America), dzieląc się na trzy „subdywizje”: wschodnią, centralną i zachodnią (New York, Chicago i San Francisco). W r. 1920 Armja zbawienia liczyła 10 591 korpusów i placówek, w tem 1217 korpusów w Wielkiej Brytanji, 935 w Stanach Zjednoczonych, 548 w Kanadzie, 1265 w Australji i 1947 w Skandynawji i Finlandji.

Program działalności Armji zbawienia zawiera książka jej założyciela, wyszła w licznych wydaniach p. n. William Booth: *In Darkest England and the Way Out*.

Artemis, ob. Grecka mitologia i religja.

Artomius, Piotr Krzesichleb, pastor luterski w Wągrowie, potem w Toruniu, żyjący w połowie XVI wieku, autor kazań i kancjonału, używanego w zborach ewangelickich pruskich i śląskich przez wiek XVII i XVIII.

Artykuły organiczne (franc. articles organiques), postanowienia treści państwowo-kościelnej, ogłoszone przez Napoleona w r. 1802. W przeciwieństwie do stanu prawnego, sankcjonowanego przez konkordat, który Napoleon zawarł z papieżem Piusem VII w r. 1801, zawierały artykuły organiczne stwierdzenie dalszego istnienia t. zw. wolności galikańskich (ob. Galikanizm).

Aryman (Ahriman), uosobienie pierwastku zła w perskiej religji Zoroastra, źródło grzechu, wszelkiego nieładu, choroby i śmierci. Jest siłą równorzędną z bogiem dobra Ahura Maz-

dą (Ormuzdem), lecz jest przeznaczony na upadek i zagładę przy końcu świata (ob. Parsyzm).

Arystoteles, filozof grecki, ur. 384, zm. 322 przed nar. Chr., uczeń Platona i wychowawca Aleksandra Wielkiego. Założył w r. 343 w Atenach szkołę filozoficzną, zwaną perypatetyczną. Gdy Ateny po śmierci Aleksandra W. zbuntowały się przeciw panowaniu macedońskiemu, wniósł niejaki Demofilos skargę przeciw Arystotelesowi, obwiniając go o naruszenie religji. Chcąc uniknąć losu Sokratesa, uknął do Chaleidy, gdzie mu towarzyszyła większość jego uczniów, i tam wkrótce umarł.

Teologia Arystotelesa, wyłożona w XII księdze jego *Metafizyki*, polega na uznaniu jedynego Boga, jako przyczyny wszelkiego ruchu. Bóg jest najwyższą energją. Jest jeden, bo jest najwyższem dobrem, a jedność świata i stałość jego prawd dowodzą, że i rządca świata może być tylko jeden. Nie mając w sobie żadnej materji ani ruchu, nic cielesnego, żadnych poruszeń ani pragnień, Bóg Arystotelesa tylko myśli, a szczęściem tego Boga jest nieustanna kontemplacja. Sam nie doznając ruchu, porusza wszystkim „jako przedmiotem ukochanym”. Jest przyczyną wszelkiego powstawania, ponieważ — choć sam połączony w bezruchu i kontemplacji samego siebie — jest celem dla ruchu i powstawania wszelkiej materji. Gdy jednak materia opiera się doskonałemu opanowaniu jej przez formę, przeto i cel boski nie może być nigdy całkowicie osiągnięty. W ten sposób według Arystotelesa powstaje w świecie niedoskonałość i zło.

Ascetyzm. Ascetami nazywano zakonników, praktykujących ostre pokuty, ścisłe posty, ciągłe milczenie i prawie bezustanną modlitwę. Książkami ascetycznemi nazywamy dzieła zawierające ćwiczenia duchowne. Nauka zaś o drogach, prowadzących do doskonałości moralnej, nazywa się teologją ascetyczną, czyli ascetyką.

Asmodeusz (asmodi = król demonów), w języku chaldejskim i w literaturze żydowskiej nazwa złego ducha.

Asperges, nazwa modlitwy, zaczynającej się od słów psalmu „Asper-

ges me Domine hyssopo" (pokropisz mnie Panie hizopem). Modlitwę tę odmawia lub śpiewa w kościele katolickim kapłan w każdą niedzielę podczas kropienia ludu wodą święconą przed rozpoczęciem sumy czyli głównego nabożeństwa.

Aspersja (pokropienie), czynność liturgiczna w Kościele katolickim, a mianowicie kapłan przed odprawieniem mszy św. kropi lud wodą święconą na pamiątkę chrztu. U żydów, w Starym Testamencie znane było pokropienie nieczystych wodą lustralną, pokropienie krwią zwierząt ofiarowanych i pokropienie oliwą przy poświęcaniu ołtarza całopalnego oraz przy oczyszczaniu trędowatych.

Assasyni, ob. Izmaelidzi.

Astarte, nazwa grecka bóstwa chanaanjskiego, czczonego u Fenicjan, Filistynów, Babilończyków (Isztar) i Syryjczyków. Jak wiele staroorientalnych bóstw, pojawia się Astarte w dwojakiej postaci: w astralnej, jako planeta Venus i w mitologicznej, jako bogini płodności i życia zwierzęcego i roślinnego. Cześć Astarty (Asztoreth) była rozpowszechniona u żydów, mimo zakazów Starego Zakonu. Główne świątynie fenickiej Astarty znajdowały się w Tyrze i Sydonie (ob. Asyria i Babilonia).

Astrolatryja, kult ciał niebieskich, ob. Mandaici.

Asumpcjoniści, zgromadzenie zakonne, zwane także augustjanami Wniebowzięcia Najśw. Marji Panny, założone w r. 1845 we Francji przez ks. d'Alzon, wikariusza generalnego w Nîmes. W chwili rozwiązania (w r. 1900) liczyło 800 członków i 20 zakonów. Trudniło się kształceniem chłopców, opieką duchową nad marynarzami, posiadało własne okręty z księżmi i lekarzami dla bretońskich rybaków, organizowało pielgrzymki do Lourdes, do Rzymu i do Ziemi św. Najlicniejszy wpływ wywierało przez kierownictwo „Apostolatu prasy”. Nakładem instytutu wydawniczego asumpcjoniistów (Maison de la Bonne Presse) wychodziło przeszło 50 czasopism katolickich. W procesie politycznym, który rząd francuski wytoczył asumpcjoniistom z powodu rzekomego przekroczenia ustawy o zgromadzeniach, zgromadzenie to zostało w r.

1900 we Francji rozwiązane. Na Wschodzie rozwijają asumpcjoniści działalność misyjną celem połączenia schizmatyków z Kościołem katolickim. Posiadają 20 zakonów w Adrianopolu, Filipopolu, Konstantynopolu, w Azji Mniejszej i w Jerozolimie. Oprócz tego, posiadają klasztory w Belgii, w Rzymie, Nowym Jorku i w Chile. Bardzo owocną jest ich działalność pod względem naukowym przez wydawnictwo czasopism „Echo d'Orient” i „Revue Augustinienne”. Przez tego samego założyciela, ks. d'Alzon, zostało powołane do życia zgromadzenie żeńskie asumpcjonistek (augustjanek od Wniebowzięcia, oblatek od Wniebowzięcia), trudniące się nauczaniem dzieci i opieką nad chorymi. Dla tego samego celu istnieje zgromadzenie Siostrzyczek od Wniebowzięcia (Petites Soeurs de l'Assomption), działające w dzielnicach robotniczych wielkich miast Francji, Anglii, Hiszpanii i Ameryki.

Asyria i Babilonia, starożytne królestwa w Azji, położone nad Eufratem i Tygrysem, politycznie odrębne, pod względem kultury najściślej ze sobą połączone. Religia asyryjska i babilońska jest niemal ta sama, gdyż wszystkie koncepcje religijne i bóstwa asyryjskie przeszły do Babilonii. Tylko bóstwa naczelne są inne, a mianowicie w Asyrii jest niem Aszur, w Babilonii Marduk, obydwa będący bóstwami stolic obydwa państw. W epoce najdawniejszej religia asyryjsko-babilońska polegała na personifikacji gwiazd i sił natury. W trzecim tysiącleciu przed Chr. każde miasto babilońskie i asyryjskie miało swoje osobne bóstwo. Po dokonaniu przez Hammurabiego (2123—2081 przed Chr.) zjednoczeniu wszystkich miast babilońskich w jedno królestwo Marduk stał się bóstwem całego państwa babilońskiego tak, jak Aszur był bóstwem państwa asyryjskiego, co nie przeszkadzało istnieniu w obydwa królestwach całego mnóstwa innych bóstw, z których w ciągu wieków formowały się kombinacje bóstw i systemy teologiczne. Na czele stoi trójca bóstw: Anu, król nieba, En-lil, później zwany Bel lub Baal, bóg ziemi i Ea, bóg oceanu, mistrz mądrości i opiekun sztuk pięknych. Drugą trój-

cę stanowili: Siu, bóg księżyca, Szamasz, bóg słońca, sprawiedliwości i prawodawstwa i Isztar (po grecku Astarte), bogini życia i vegetacji, u Asyryjczyków czczona także jako bogini wojny i uważana za żonę Aszura, ich najwyższego bóstwa. Prócz tego wybitniejszymi bóstwami byli: Niu-ib, bóg wojny, polowania i rolnictwa, Nergal, bóg chorób, zarazy i śmierci i bóg królestwa zmarłych, oraz Damuzi, czyli Tammuz (Adonis Fenicjan i Greków), bóg vegetacji. Jest kochankiem (mężem) Isztar (Astarty), co roku niknie, spalony skwarem letniego słońca i zstępuje do świata podziemnego, aby z wiosną powstać na nowo.

Aszur, ob. Asyrja i Babilonja.

Atanazy św., doktor Kościoła, patriarcha aleksandryjski, żył od 295 do 373 r. Całe życie poświęcił obronie wiary katolickiej przeciwko sekcje arjanów (ob. Arjanizm) i był z tego powodu pięciokrotnie skazywany na wygnanie. Pisał w języku greckim dzieła teologiczne i historyczne.

Ateizm, nieuznawanie istnienia Boga. Opozycja przeciwko jakiegokolwiek wierze w istnienie Boga wynika z najróżnorodniejszych przyczyn. Ateizmem teoretycznym nazywamy odrzucanie idei Boga i uznawanie jakiegoś abstrakcyjnego prawa moralnego jako reguły czynów i dążeń ludzkich. Ateizm praktyczny zaś pojawiał się zawsze w czasach upadku moralnego, jak np. w Grecji po epoce Peryklesa, w Rzymie za czasów cesarów, we Francji w latach poprzedzających rewolucję i zawsze był głoszony przez tych, którzy uważali prawo moralne nie za konieczność rozumową, lecz za nawyk myślowy, powstały przez tradycję i wychowanie (ob. Sekularyzm).

Atena, ob. Grecka mitologia i religia.

Athos, po nowogrecku Hagion Oros, czyli Święta Góra, półwysep na południowym wybrzeżu Macedonji na morzu Egejskiem. Około r. 885 powstał tam klasztor reguły św. Bazylego a wkrótce potem cały półwysep zapelniał się klasztorami, tak że w r. 1046 liczono na górze Athos 180 klasztorów. Obecnie istnieje tam 20 klasztorów, w których mieszka około 5

tysięcy mnichów schizmatycznych, tworzących rodzaj republiki. Rządy sprawuje protaton, czyli rada, złożona z episkopatów (igumenów) wybieranych przez wszystkie klasztory na lat 4. Mnisi żyją według reguły św. Bazylego i są przeważnie narodowości greckiej.

Attis, ob. Cybela.

Augsburskie wyznanie (Confessio Augustana), zbiór artykułów wiary, sformułowanych przez teologa protestanckiego Melanchtona (ob.) i przedstawiony cesarzowi Karolowi V na sejmie w Augsburgu r. 1530 przez książąt protestanckich. Artykuł X tego wyznania, odnoszący się do Wieczery Pańskiej, wywołał późniejszą opozycję Kalwina i spowodował rozłam protestantyzmu na luteranów i reformowanych (ob. Protestantyzm).

Augurzy, członkowie kolegijów kapłańskich w starożytnym Rzymie, przechowujących tajemnicę wróżenia ze zjawisk przyrody, jak gromoty i błyskawice, z lotu i głosu ptaków, z zachowania się kur wobec rzuconego im jądła i t. p. Wróżby te, zwane augurja lub auspicja, miały wyrażać wolę bogów, a mianowicie czy bogowie zgadzają się z pewnym przedsięwzięciem państwowem, jak np. wypowiedzeniem wojny, i czy ono się uda. Za czasów Cicerona, w I wieku przed Chr., gdy już wiara w starych bogów znacznie osłabła, auspicja, wydawane przez augurów, stały się środkiem do przeprowadzania pewnych celów politycznych a kolegijum augurów, przechowujące sposoby układania auspicjów, zażywało wielkiej powagi.

Augustianie. 1) Z kilku zgromadzeń zakonnych, jako to jan-bonitów, eremitów tokańskich, brytjan i braci pokutników, zwanych workowymi, powstał jeden zakon eremitów św. Augustyna, czyli augustjanów. Do Polski wprowadzeni w połowie XIII wieku, posiadali tu 36 klasztorów. Obecnie istnieje w Polsce tylko jeden klasztor augustjanów przy kościele św. Katarzyny w Krakowie. Tamże istnieje również zakon augustjanek, założony przez Szymona Mniszka w r. 1665. 2) Augustianie Wniebowzięcia N. M. P., ob. Asumpcjoniści.